

Цінності в особистісному просторі сучасного підлітка.

У багатьох сферах життя сучасного суспільства, у тому числі і духовній, відбуваються різкі та нерідко суперечливі зміни, що впливають на процес розвитку моральної свідомості. Зміни в останній відбиваються на процесі становлення індивідуальної моральної самосвідомості молодого покоління, зокрема самосвідомості особистості підліткового віку. Сьогодні досить помітним стало явище нівелювання значущості таких загальнолюдських цінностей як добро, чесність, справедливість, що приводить до неадекватного їх осмислення і оцінки у підлітків. При цьому зростання делінквентних форм поведінки, особливо серед неформальних угруповань підліткової спільноти, свідчить про низькі можливості особистості цього віку в інтерналізації та використанні у власному життєвому просторі моральних знань. До того ж спостерігаються перекручення різного характеру, які значною мірою виявляються у неправильній інтерпретації підлітками сутності загальнолюдських цінностей.

В зв'язку з фактом низької орієнтації підростаючого покоління в загальнолюдських цінностях для педагогічної психології важливими завданнями вивчення стають аспекти вибору, засвоєння, лібелірезації та інтерференції морально-духовних цінностей у період дорослішання. Саме цінності виступають сутнісними характеристиками спрямованості особистості даного віку. До того ж вони визначають сутність взаємодій (спілкування, діяльності, взаємин) та тісно пов'язані з такими компонентами особистості як мотиви, самосвідомість, характер, здібності та ін. Цілеспрямоване керування вибором цінностей, їх корекція може здійснюватися різноманітними засобами і прийомами психологічного консультування. Саме вдало підібрані методичні способи індивідуального консультування підлітків сприяють підвищенню значущості у них моральних та альтруїстичних цінностей.

Як відомо, у психології поняття “цінність” трактується як суб’єктивно залежне від ступеня значущості для особистості відображення в її свідомості специфічних якостей предметів та явищ оточуючої дійсності. Інше поняття “ціннісна орієнтація” синонімічне першому і розглядається як складне соціально-психологічне утворення, яке визначає і характеризує спрямованість особистості, зміст її активності, а також надає смислу позиціям, вчинкам та поведінці людини [3].

Принцип ієрархії, який лежить в основі системи ціннісних орієнтацій по-різному інтерпретується вченими. Так, за ієрархією М.Рокича, існує два їх види: цінності – цілі і цінності – засоби. Згідно з класифікацією С.С. Бубнової, можна виділити абстрактні (узагальнені) цінності: духовні (пізнавальні, естетичні, гуманістичні та ін.), соціальні (цінності соціальної поваги, соціальних досягнень, активності та ін.) і матеріальні (цінності об’єктів).

Перехідний вік характеризується інтенсивним формуванням ціннісних уявлень, які визначають спрямованість діяльності та взаємодій підлітків і активізують вибір засобів реалізації ними як прагматичних, так і духовних потреб. У цьому віці проявляється інтерес до таких моральних понять як «честь», «гідність», «справедливість», котрі підлітки прагнуть асимілювати із взаємостосунків з дорослими.

Треба відмітити, що проблема цінностей підлітків викликає значний інтерес у зарубіжних психологів. Так, американський психолог Ф. Райс вказує на зв’язок засвоєння та схвалення підлітками соціальноприйнятих цінностей з ідентичними цінностями батьків. Вчений відзначає, якщо однолітки, школа, або засоби масової інформації орієнтуються на ті цінності, що й батьки, підлітки засвоюють їх швидше та краще [9].

Однак підпорядкованість ціннісних уявлень не є стабільною, їй властива певна динаміка: домінуючі можуть потрапити у розряд підлеглих і навпаки. Кожний віковий етап становлення особистості характеризується домінуванням у неї тих чи інших ціннісних уявлень, що залежать від змісту її потреб, прагнень, розвитку самосвідомості в цілому, а також від тих соціальних умов, у яких вона перебуває.

Дослідження динаміки засвоєння цінностей, проведене Н. Фельдманом, показало, що у дітей до 10 років цінності співпадають з цінностями батьків. У віці 11-14 років збіг цінностей, які декларуються батьками та підлітками, значно зменшується і, зрештою, у 16 років співпадання цінностей знову зростає [10].

Х. Ремшмідт дослідив, що розвиток ціннісних поглядів у період дорослішання характеризується їх ускладненням, деперсоніфікацією та зростаючою лібералізацією. У підлітків починають переважати абстрактні ціннісні поняття та погляди, які домінують у колі однолітків. У цей період цілий ряд суспільних цінностей (допомога, самопожертва) тимчасово втрачають своє значення. Дуже актуальними для підлітків стають такі цінності, як соціальний статус, авторитет, економічна та світоглядна самостійність, гігієна та зовнішній вигляд [10].

Дослідження проведене А.П. Ліхтарниковим, виявило у підлітків іншу ієрархію ціннісних переваг: волю, незалежність, здоров'я, почуття особистої гідності, впевненість, безпеку родини, дружбу [6].

А.М. Прихожан та Н.М. Толстих підкреслюють, що для сучасного підлітка головною цінністю стає він сам. Вчені відмічають, що учні зорієнтовані на ідеали, які традиційно вважалися індивідуалістичними. Для них характерні прагнення до добробуту, практичність та "тверезість" поглядів [8].

Вивчення динаміки становлення цінностей, здійснене С.С.Бубною, показує, що в дітей і підлітків структура ціннісних орієнтацій через кожні 1,5-3 року підлягає якісним змінам. Так, виявлено, що для школярів молодшого віку особливо значущими цінностями є любов до близьких, краса і чистота Землі, здоров'я, пізнання нового. В учнів 6 класу структура ціннісних орієнтацій якісно змінюється. У число значущих цінностей входять: спілкування, любов до близьких, допомога іншим, задоволення і пізнання нового. До цінностей, які ними не приймаються, належать: високий соціальний статус, відсутність прагнення до поваги іншими та соціальна активність. Для учнів старших (10-х) класів провідними були такі цінності: прагнення до поваги власної особистості, пізнання нового і любов до близьких [1].

Схожа картина ієрархії цінностей була отримана й у роботі О. М. Тихомандрицької, що вивчала цінності старшокласників. Найбільш важливими цінностями, за поглядами підлітків презентовані (у порядку зменшення їхньої значущості), наступні: вірна дружба, воля, здоров'я, любов, цікаве життя; свідомість існування, успіх (досягнення цілей); інтелект; цілеспрямованість (наполегливість у досягненні мети). Найменш значущими для підлітків є: позитивне ставлення до релігійних вірувань, смиренність (скромність, шанобливість), духовність [11].

У дослідженні, проведеному Л.М. Кулагіною, встановлена залежність між найбільш пріоритетними цінностями підлітка і його соціальним статусом. Так, підлітки з низьким соціальним статусом головними цінностями вважають веселе життя, можливість безтурботно проводити час та сміливість. Учні, які мають середній соціальний статус і віддають перевагу в своїх взаємовідносинах з оточуючими позиції "спостерегача", до високого рівня цінностей віднесли хороших друзів та здоров'я. Самостійні та незалежні підлітки, які мають високий соціальний статус, до домінуючих цінностей віднесли щасливе сімейне життя та цікаву роботу [2].

Під час анкетування старшокласників Н.І. Гусякова встановила, що підліткам важко дати визначення таким моральним поняттям як "гідність", "совість", "гуманність". Отримані нею відповіді підлітків носили описовий характер, оскільки вони частіше до головних якостей сучасної людини відносили такі як розум, вміння спілкуватися, доброту, цілеспрямованість, справедливість [3].

З метою вивчення ієрархії цінностей сучасних підлітків нами використовувалися "Методика домінуючих ціннісних орієнтацій", розроблена Х. Ніємі та адаптована М.Р. Гінзбургом, а також метод індивідуальної бесіди, який давав змогу уточнити розуміння підлітками змісту цінностей. У дослідженні приймали участь учні восьми класів середньої школи № 3 м. Суми, всього 89 чоловік (з них 47 дівчат і 42 хлопця). Опитувальник методики включає судження, які відображають 17 ціннісних орієнтацій: альтруїстичні, суспільно-політичні, моральні, визначення з боку оточуючих, саморозвиток,

матеріальні, відпочинок, навчання, професійні, соціальний статус, сімейно-побутові, інтимне спілкування, взаємини з дорослими, зовнішня привабливість, самостійність, творчість, наявність мети і смислу життя.

Диференційована оцінка суджень, висловлена в балах, дозволила виявити у підлітків ієрархію ціннісних орієнтацій і умовно виділити серед них дві основні групи: з більш високим та низьким рейтинговим місцем. У групу ціннісних орієнтацій з більш високим рейтингом (за ступенем зменшення їх значущості) увійшли наступні: інтимне спілкування, визначення з боку оточуючих, саморозвиток, сімейно-побутові, моральні, професійні, альтруїстичні, взаємовідносини з дорослими. Друга група, з низьким рейтингом (за ступенем зменшення їх значущості), була представлена такими ціннісними орієнтаціями: навчання, творчість, соціальний статус.

Отже, результати проведеного нами дослідження показали, що у сучасних підлітків, незважаючи на колізії життя, особливо значущими виявляються ціннісні орієнтації, які відображають їх прагнення до емоційного та інтимного спілкування з друзями, близькими людьми, бажання мати гарні стосунки з батьками, з вчителями, викликати увагу та повагу з боку оточуючих, мати родину та дітей. До високорейтингових орієнтацій також належать саморозвиток та професійні цінності. Останні вказують на важливість ідеї придбання підлітками професії, цікавої роботи та активізації розвитку їх професійних здібностей. З нашої точки зору, низький рейтинг таких ціннісних орієнтацій як творчість та соціальний статус пояснюється тим, що підлітки ще не мають чітких уявлень про ті типи діяльності, які охоплюють ці поняття. На себе звертають увагу протиріччя в структурі ціннісної системи підлітків: з одного боку для них є важливими професійні цінності, оволодіння професією та саморозвиток, з іншого - нівелювання навчання та творчості, а також протиріччя між професійною орієнтацією, прагненням до саморозвитку та індиферентне ставлення до власного соціального статусу.

У зв'язку з тим, що моральні цінності, як і передбачалося, займають одне з провідних місць у системі ціннісних орієнтацій підлітків, до кожного твердження, яке їх характеризує, нами були підготовлені питання, які

дозволили з'ясувати розуміння підлітками етичних понять. В процесі індивідуальної бесіди підлітку ставилися наступні питання.

1. " Головне в житті - це, щоб ти виконував свої обов'язки". Чому ти згоден (або не згоден) з цим твердженням?

2. Тобі завжди подобається виконувати свої обов'язки?

3. Якщо виконання обов'язків не подобається, що стимулює тебе до їх виконання?

4. " Головне в житті - це, щоб ти робив добро". Чому ти згоден або не згоден з цим твердженням?

5. Що ти розумієш під поняттям "добро"?

6. Згадай, що гарного ти зробив за минулий день?

7. " Головне в житті - це, щоб ти був досить відповідальною людиною". Чому ти згоден або не згоден з цим твердженням?

8. Як ти розумієш словосполучення "бути відповідальним"?

9. У яких ситуаціях ти виявляєш відповідальність?

10. Як ти вважаєш, чи важко бути відповідальним? Чому?

11. " Головне в житті - це, щоб на першому місці знаходилося почуття совісті". Чому ти згоден або не згоден з цим судженням?

12. Як ти вважаєш, що таке "совість"?

13. Наведи приклади, коли у тебе виникали "муки совісті". Як довго тривало це почуття?

14. Якщо у людини загострене почуття совісті, це гарно чи погано? Чому?

В ході проведення бесід з підлітками спостерігався непідробний інтерес до питань, які обговорювались - хвилювання під час спогадів тих чи інших життєвих ситуацій, пов'язаних з моральним вибором, бажання розібратися у цих питаннях і висловити свою думку. Підсумовуючи все зазначене вище відмітимо: практично всі підлітки орієнтуються у змісті таких моральних понять як "добро", "совість", "відповідальність", "обов'язок." Однак,

незважаючи на правильне розуміння смислу основних моральних понять, майже 32 % підлітків не відносять їх до провідних цінностей. Ілюстрацією цього можуть слугувати наступні висловлювання учнів: "Ми здійснюємо погані вчинки, але при цьому не думаємо про совість, тоді не знижується самооцінка", "Треба діяти не за сумлінням, а за тими правилами, які встановлює життя", "З совістю далеко не підеш", "Вважаю, що почуття совісті - не головне", "Я повинен бути відповідальним, але сам не дотримуюсь цієї вимоги".

Розглянемо тепер відповіді на питання "Як ти вважаєш, добре чи погано, коли у людини загострене почуття совісті?" Ми розділили (за якісними показниками відповідей) підлітків на дві групи. Підлітки, які увійшли в першу групу (біля 23% опитаних) вважають загострене почуття совісті недоліком. Ось типові відповіді учнів цієї групи: "Це погано, бо така людина закомплексована", "Цій людині не позаздриш", "Таких людей можна використовувати", "Такі люди дуже вразливі". Підлітки другої групи (біля 77% опитаних) відносять загострене почуття совісті до позитивних якостей, але у себе цієї якості не відмічають.

На питання "Чому ти виконуєш свої обов'язки?", біля 17% учнів відзначили так: "Через страх покарання з боку батьків", близько 26% підлітків відповіли: "Хочу, щоб мене похвалили". Такий варіант відповіді, як "Прагнення справдити очікування оточуючих" висловили 57% учнів, вони ж відмічали, що сприймають свої обов'язки як належне. Ілюстраціями цього можуть бути висловлювання: "Я знаю, що повинна це робити", "В житті необхідно так діяти", "Я повинен це робити для себе", "Це потрібно для загального порядку", "Якщо людина не буде виконувати свої обов'язки, вона не буде корисна суспільству".

У цілому підлітки демонструють не завжди адекватні їх віку ціннісні моральні уявлення, визначають їх важливість для суспільства і в той же час, у багатьох випадках, ігнорують необхідність дотримуватися деяких моральних принципів в особистісній поведінці. На наш погляд, це вказує, з одного боку, на незрілість їхніх моральних установок, з іншого – (виходячи із реалій сьогодення) на їхнє розуміння того, що "жити за совістю" важко і навіть

небезпечно. Основними мотивами виконання своїх обов'язків у підлітків є не стільки поняття обов'язку, скільки страх покарання та бажання отримати похвалу.

Притаманні підліткам почуття сором'язливості та уразливості не дають їм приймати активно участь у загальних дискусіях і голосно говорити про потаємне. Вони повніше розкриваються в індивідуальних бесідах під час консультування. У процесі індивідуального психологічного консультування важливо керуватися загальними принципами та методами корекції ціннісних орієнтацій, які наводяться нижче.

До основних принципів психологічного консультування відносять: емпатичне слухання, принцип активізації пам'яті та мислення, принцип підкріплення [7]. Для підвищення ефективності роботи з суперечливими ціннісними орієнтаціями і при відсутності у підлітків стійкої та правильної мотивації їх ціннісних виборів можна запропонувати такий ряд методів: метод проектування моральних ситуацій [5], метод пояснення цінностей [9], метод трансформації моральних уявлень [12]. Нижче подається їх короткий опис.

Принцип емпатичного слухання. У процесі вислуховування консультант психологічно ототожнює себе з підлітком, одночасно залишаючись у своїй ролі. Психолог сприймає особистість підлітка такою, якою вона є і своїм ставленням дає їй відчуття атмосфери поблажливості, щоб вона могла вільно проявляти свої почуття. Цей засіб сприяє створенню атмосфери безумовного прийняття, щирості та відкритості, допомагає особистості "розкритися", а тому він може здійснити на неї суттєвий психотерапевтичний вплив.

Принцип активізації мислення та пам'яті особистості підлітка включає в себе комплекс засобів, у результаті використання яких, її когнітивні процеси стають продуктивнішими, зокрема, її пам'ять та мислення активізуються навколо обговорюваної проблеми і здійснюється пошук оптимального практичного вирішення. В процесі застосування даного методу підліток відкриває для себе те, що раніше було приховано від його свідомості, точніше, згадує факти та події, які стосуються тієї чи іншої проблеми.

Сутність принципу підкріплення полягає у тому, що психолог, слухаючи

особистість підлітка, час від часу, словами, жестами, мімікою, пантомімікою та іншими екстра- і паралінгвістичними засобами “висловлює” згоду з тим, що вона говорить, схвалює, підтримує її.

Метод проектування моральних ситуацій. Психолог пропонує підлітку розібратися в конкретній ситуації, яка містить моральну дилему. В процесі реалізації цього методу встановлюється, що моральна сутність явищ дійсно розкривається особистості підлітка лише тоді, коли вона зуміє подолати труднощі самостійного аналізу та розв’язання проблеми. Використання ситуацій з моральним змістом є стрижнем роботи, яка сприяє переведенню моральних знань у переконання та вчинки.

Метод пояснення цінностей. Психолог разом з підлітком розглядає не зміст моральних пріоритетів, а процес їх прикладання до конкретної ситуації. Основними завданнями цього методу є надання допомоги особистості підлітка з метою вірно оцінити його внутрішні переконання та вчинки, навчити їх зважувати усі "за" і "проти" в процесі прийняття рішення, передбачати можливі наслідки рішення і, спираючись на цей аналіз, робити вибір; навчити знаходити такі засоби досягнення обраних цілей, які не йдуть всупереч із особистими моральними установками.

Метод трансформації ціннісних уявлень. У процесі індивідуальної консультації з підлітком, психолог намагається підвищити те, що здається немає цінності. Подібна переоцінка та переорієнтація корисна тим, хто "заиклився" на особистих негативних переживаннях та емоціях, кому заважають не стільки події життя, скільки особисті страждання. З ними варто вести розмову про те, що усякий досвід, навіть “болючий”, також має велику цінність. Адже тільки долаючи труднощі, людина розвивається і дійсно починає розуміти себе та інших. Прийняття нею “потаємних сторін” своєї особистості, помилок та промахів "загартовує душу", додає мудрості, вчить сприймати інших такими, якими вони є.

У процесі психологічного консультування можна використовувати цілий ряд прийомів і вправ, що дозволяють здійснювати корекцію вибору цінностей у підлітків. Наприклад, для переорієнтації цінностей, підліткам пропонується

подивитися на своє життя і виникаючи в ньому проблеми з трансцендентної перспективи («Глянь на те, що ти робиш, і замислись, чи варто присвячувати цьому своє життя»). Для зниження напруженості у підлітків, на початку бесіди, проводиться комплекс вправ, які знімають емоційно-психогенний стан. Після проведених релаксаційних вправ підліток здатний відрефлексувати наступні питання: Що, з усього, що я зробив, приносить мені найбільше задоволення? Що було кращого з того, що я зробив, щоб допомогти іншим людям? Після того, як підліток відповість на ці питання, психолог пропонує відповісти на інші питання: Які якості мені необхідні, щоб досягти цілей? Від яких якостей я можу позбутися, щоб досягти цілей? Що я можу зробити зараз, щоб почати досягнення поставлених мною цілей? Наприкінці заняття підліткам пропонується записувати свої асоціації, пригадування, спогади в зошит чи щоденник і в майбутньому обмірковувати їх для того, щоб переосмислити деякі свої вчинки [13].

Для підвищення «питомої ваги» моральних цінностей у структурі особистості підлітків та особливо їх значущості у складових самосвідомості, ми пропонуємо ряд вправ.

Вправа 1. «Поміркуйте про свої добрі справи». Для цього вноситься пропозиція пригадати три вчинки чи дії у своєму житті, котрі підліток відносить до категорії добрих. Спогади, почуття, асоціації, що при цьому спливають у свідомості підлітків, рекомендується записувати в зошит, а потім намагатися відповісти на деякі питання. Наприклад, які спогади визначили позитивний відгук, які зміни в настрої і стані інших людей викликали добрі вчинки?

Вправа 2. «Говори тільки правду». Підліткам пропонується вибрати якийсь час (один чи кілька днів), протягом якого вони будуть говорити тільки правду. Підкреслюється, що в цей період вони повинні говорити з людьми настільки правдиво і доброзичливо, наскільки вони здатні. У процесі виконання цієї вправи їм пропонується записувати свої асоціації, а наприкінці дня уважно їх зачитувати й обмірковувати. Крім цього, важливо відповісти самому собі, чи часто випробував спокусу говорити неправду, чи піддавався їй?

Вправа 3. «Відмовся від пліток». Підлітки прагнуть протягом дня чи тижня взяти на себе зобов'язання не говорити про людей нічого такого, що могло б скомпрометувати чи знецінити їх. Підкреслюється, що уникання наклепу і пліток має тільки добродійні наслідки, які породжують у людини почуття доброзичливості, справедливості, тактовності.

Вправа 4. «Не заподій шкоди». Рекомендується в якийсь із днів (чи протягом тижня) нікому не заподіювати шкоди. При цьому підкреслюється, що підліткам належить уникати робити погані справи як фізичного збитку, так і не принижувати оточуючих психологічно, не ранили їх почуття і самооцінку, використовувати ввічливі форми спілкування, правильну мову та ін. Нагромадження подібного досвіду допоможе підліткам поліпшити якість їх спілкування з однолітками і дорослими людьми [13].

Одним з найважливіших морально-духовних завдань практичного психолога є формування у підлітка готовності до розгорнутої орієнтації в загальнолюдських цінностях. Саме це допомагає підростаючій особистості здійснювати правильний вибір у різних життєвих ситуаціях. Отже, в процесі психологічного консультування з використанням коригуючих методів та прийомів відбувається розвиток моральних цінностей особистості у період дорослішання.

Література

1. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психол. журнал. - 1999.- №5.- С. 38-44.
2. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків.// Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Зб. наук. статей. Київ, Дрогобич, 1998.- С.46-51.
3. Гусякова Н.І. Ідеальні ціннісні орієнтації сучасних підлітків // Рідна школа. - 1993.- №8. - С.11-14.
4. Кириллова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. - 2000.- №4. - С. 29-37.

5. Коч Л.А. Креативная этика. Психология освоения подростками этических норм и понятий. - М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: Изд-во НПО МОДЭК, 2000. - 192 с.
6. Наш проблемный подросток: Учебное пособие. – СПб.: Союз, 1997.- 141 с.
7. Немов Р.С. Основы психологического консультирования: Учеб. для студ. педвузов. - М.: Гуманит. изд. Центр: ВЛАДОС, 1999. - 528 с.
8. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике и в жизни. - М.: Знание, 1990.-80 с.
9. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. - СПб.: Питер, 2000.- 624с.
10. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Пер. с нем. Г.И. Лакдиной; Под ред. Т.А. Гудковой. - М.: Мир,1994.-320 с.
11. Тихомандрицкая О.Н. Ценности современного подростка // Школьный психолог.- 1999.- №13. - С.10.
- 12.. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: Наука о душе. - М.: Гуманит. изд. Центр: ВЛАДОС, 2001. - 208 с.
13. Уолш Р. Основания духовности. – М.: Академический проект, ОППЛ, Екатеринбург, Деловая книга, 2000.- 320с.